Одразу після війни прибився до села цей хлопець— обірване лахміття і не гріє, і тіла не прикриває, босий, дивиться спідлоба. Руки весь час тримав у кишенях — либонь, із ножиком не хотів розлучатись ні на мить, а може, кілька копійок мав, що були його єдиним багатством... Ходив собі по селу, похмуро до всіх приглядаючись і всі так само похмуро приглядалися до нього. Не знати, де він спав, проте наступного дня знову з'являвся чи то на дорозі, чи то біля крамниці.

— Зайда, остерігатись треба,— казали люди лавочниці, немолодій уже, з карими очима Гальці.— Бо поцупить крам, а ви й не зогледитесь.

Хлопець, названий зайдою, до сільмагу заходити боявся, проте Галька його остерігалась. Остерігалися і всі інші — марно б не ходила чужа людина по селу, щось та виглядає, щось та має собі на меті. Й одного разу Семен Вухлик, знаний усіма в селі тим, що вставив собі два залізні зуби, перепинив хлопця на дорозі й навіть за барки взяв:

— Ти хто такий?

— А що? — запитав хлопець, нітрохи не боячись і не пробуючи ні вивільнитись, ні тікати.

— Я тебе питаю! — закричав Вухлик, і два залізні зуби гостро заблищали.— Што нада?

— Нічого,— відповів зайда.

Відповідь трохи спантеличила сільчанина. Та водночас і підозру його посилила:

— Як то нічого? Марно б не ходив. Тепер таких, як ти, знаєш скільки тиняється? Ти що, село підпалити хочеш?

— Не хочу,— суплячись, одказав зайда.

— То, може б, в інше село подався? Бо наш народ не любить, коли отак-о ходять.

Хлопчині, видно, набридло відповідати, й він лише глипав з-під брів, нічого не кажучи. Семен Вухлик, що не належав до сільської влади, якого навіть виконавцем не призначали ніколи, не те що знітився, а трохи наче подурнішав од тієї дитячої байдужості до його особи.

— Дивись мені! — проказав погрозливо.— І щоб не здибався більше зі мною... Бо я такий!..

Кожне в селі тримає курей, і в кожного одна чи дві курки завжди несуться хтозна-де. Проте кожний знає оте потайне місце і вибирає звідти яйця. Було таке потайне місце і в тітки Фані.. Саме тоді й почали зникати яйця в її потайному місці. Вона не довго думала, що там за причина, а перестріла малого зайду і поспитала в нього лагідно:

— То ти вже красти навчився?

— Що я краду? — буркнув хлопець.

— Не крадеш? — здивувалась тітка Фаня, котра сама хоч і не крала, зате чомусь була впевнена, що інші крадуть.— А з чого ти живеш?

— Ні з чого я не живу.

— Не живеш? — здивувалась тітка Фаня.— Як то не живеш?

Зайда не відповів. Зір його потьмянів, ніби в очах відбилась чорна хмара, що саме облягла півнеба.

— Застану в шкоді — живим не випущу,— пообіцяла тітка Фаня.— Змалку отакий, то що далі буде?

— Буде,— буркнув хлопчина.

Отакий він був. Ні до кого в хату не заходив, нічого не брав ні в кого, проте з чогось жив. Із села йти не збирався, хоч його тут і недолюблювали та й побоювались. Хтось ізвідкись дізнався, що звати його Романом, чи що, то так і казали: "Отой приблудний Роман, що спідлоба дивиться".

Якось лавочниці сказали, коли вона пригнала корову до череди, що сьогодні її черга відпасати. Галька ж своїх дітей не мала, а наперед ні з ким не зговорилась, то вона цього самого чужого Романа й умовила, щоб відпас за неї. Швиденько приготувала йому торбу — пляшку молока, шмат хліба і трохи сала, а кийок Роман уже сам виламав.

Пастухи тримались од нього віддалік — і тоді, коли корів гнали в поле, і тоді, коли вже на пашу добилися. Посідали собі гуртом, якусь гру придумали, а Роман, що спідлоба дивиться, теж ізбоку тримається, не підступаючи. То йому покрикують:

— Гей, ти, заверни оту рогату!

Або:

— Вижени рябу з пшениці, то ж Гальчина!

Роман схоплювавсь і біг завертати рогату чи виганяти рябу. Хлопці дивились на нього й посміювалися. Роман чув той сміх, знав, що то з нього, проте не звертав уваги.

Так вони й сиділи — сільські гуртом, а він окремо. Сільські розпитувати почали:

— А чого ти такий чорний?

Роман дивився на них похмуро, постукував кийком по землі й не відказував.

— Ти в тітки Фані яйця крав чи не крав?

Лише головою покрутив заперечливо, а губ не розімкнув.

— А балакати вмієш по-людському?

На це запитання й головою не покрутив.

Сонце вибилось посеред неба — стали полуднувати. Сільські одне побіля одного повсідалися, кожне свою пляшку молока дістало, кожне свій кусень хліба добуло чи перепічку там. А Роман, що спідлоба дивиться, оддалік бовваніє і не їсть нічого. Лише обняв свою торбу обома руками, ніби побоюється за неї.

— Чого ти не їси? — кричать до нього.— Боїшся потовстіти?

А самі аж заходяться сміхом, бо такий же той Роман худий, кістлявий, такий захарчований!

Він тергіів-терпів, шкодуючи їсти свої харчі, а потім одійшов у пшеницю і там, аби не бачили його, взявся обідати. Жалко йому той хліб їсти, то він малесенький шматочок лише й відкусить, довго в роті тримає. Жалко йому те молоко пити, то він якусь крапелинку надіп'є і не наважується ковтати, хоче краще її розкуштувати. І за кожним ковтком поглядає на пляшку, скільки ще зосталося.

До сала так і не торкнувся. Лиш понюхав та язиком лизнув, яке воно. Знайшов поблизу кілька лопухів, обгорнув той кусочок сала, аби не

висихало. І недоїдений кусень хліба теж лопухами обіклав, бо сонце й крізь торбу пропікає, це ж сухарем стане...

Отак пополуднавши, почепив собі торбу на шию і вийшов із пшениці. А сільські вже й питають:

— Ти що там у пшениці робив? Гроші свої перелічував?

І сміються — знають, що нічого в зайди нема.

— А що тобі Галька їсти давала? Вона ж лавочниця, то, може, щось із лавки?.. Погляньте, як роз'ївся в пшениці. Вже, либонь, і худобу не захоче пасти! Ану біжи заверни...

Надвечір ні в кого їсти немає, а їсти кортить, та додому ще рано. І всім чомусь впадає в очі те, що в Романа торба не порожня, а повна.

— Ох і наричила ж тобі лавочниця! Наїсишся сьогодні так, що й Завтра ситий ходитимеш!

— Покажи, що ти там ховаєш?

— Хлопці, нехай із нами поділиться!

Підступають до Романа, а він на них спідлоба дивиться, і в очах зелені шершні, а не іскри клубками товчуться. І лице його витяглося, біля губ тоненькі зморшки пролягли, тремтять. Ось, либонь, підхопиться, ось, либонь, кинеться тікати. Ні, не схоплюється, не біжить, а тільки страшно так дивиться перед собою, не змигуючи.

— Хлопці,— обізвався нарешті,— в мене лиш кусник сала зостався, сам хочу їсти.

— О! Йому стільки надавали, що й не поїв!

— Я й не куштував! Одклав...

— А чого в пшеницю ховався? Аби ми не бачили, чим ласуєш? Хлопці, не слухаймо його! Віддавай свою торбу! Ну! І не вчись ховатися, не будь хитрий!

Роман, спідлоба дивлячись, підвівся. Розв'язав торбу, добув оте лопушиння, став розгрібати. Дістав недоїдений шматок хліба, простягнув перед собою.

— Нате, беріть...

І так само розгорнув жовтий кусник сала:

— Беріть...

Хтось уже й руку простягнув, щоб узяти, але решті ніяково стало, недобре так, бо жалко було дивитись на цього худого, чужого Романа, жалко бачити, як тримає перед собою заощаджений свій обід.

— Та ми тільки так... Ми аби посміятись... Тебе налякати... Воно нам не треба.

Був серед пастухів товстий та вічно усім невдоволений Осел. Так усі звали цього хлопця за впертість. Що ти йому одне скажи чи попроси, то він інакше зробить. На щокастому лиці маленькі очиці схожі були на двох борозняків, що лиш-лиш виткнулись із землі. Так от, цей Осел думав не довго. Вихопив у Романа хліб і сало, вкусив так, що од сала тільки сама шкурка лишилася. Жував швидко, давлячись, квапливо запихав пальцями до рота, і очі його при цьому зовсім подрібнішали, ніби ті борозняки ось-ось у землю поховаються.

Доївши все те, Осел вихопив у Романа торбу, витрусив її і, нічого не знайшовши, проказав, навіть не пробуючи всміхнутись:

— Хоч і мало, та під'їв... А ти не будь більше такий скупий, бо ми скупих не любимо. Чув?

Роман підняв кинуту на землю торбу...

Коли увечері пригнали череду в село, лавочниця Галька завела його до хати й дала повечеряти. Роман їв поволеньки, сидів за столом рівно, до всього приглядався, до всього прислухався. Галька розпитувала, звідки він та де його батьки. Він не знав. Проти ночі не випровадила дитину за поріг, постелила йому соломи на долівці. Роман не став одмовлятися, зразу ж і ліг та й заснув, зате Галька довго переверталась на своєму твердому вдовиному ліжку.

А коли вранці прокинулась — на долівці лежала сама лише розворушена солома.

Через день найняла Романа до череди тітка Фаня. Ще звечора перестріла його, завела додому, нагодувала. Вранці найшла для нього якусь одежину, не зовсім драну, але, звісно, й не нову. Навіть картуз йому принесла з горища — запилений, у павутинні, з надірваним козирком. То хутенько той козирок пришида, а бруд, який не одставав, одіпрала з милом. Надягнув убір на голову Роман — аж легше на душі стало у Фані.

— Казала Галька, що слухняний ти... Слухняним будь, але не дуже,— повчала.— Слухняним усі діри затикають, на слухняному їздять і слухняним поганяють. Ти, Романе, коли слід — зубами гризи, кусайся, бо інакше не проживеш. Я, може, й обиджу кого, та мене більше зобиджають. От і виходить, що я навіть добра... Наше село так намучилося, що й на село не схоже, а на осиний рій. Навіть той, хто

добрий, мусить бути злим, а злі — вони злі й позоставались... Тепер сиріт — як сліз. А вдів скільки насіялось!

На цей раз пасли череду біля гороху. Знали хлопці, що лізти в горох та рвати молоді стручки не можна, бо й сторож ген-ген видніє. Та коли сторож ізник десь, повзком попідлазили й так само повзком рвали молоді стручки. Набивали торби, за пазухи клали. Чималий таки клин столочили, а потім зайняли худобу — і геть подались.

Роман разом з усіма лазив у горох, теж рвав. Коли несподівано для всіх із-за кущів вийшов сторож, то хлопець теж не знав, що йому робити з нарваним горохом... Сторож був сердитий, та й не настановили б лагідного! Тримав у руках довгий батіг, а тому ніхто й не зважувався тікати — першому дістанеться.

— Череду заганяли в горох? За потраву хто відповідатиме?

Діти не відривали од нього очей. Було їх багато, і сторож поспитав:

— Хто зачинщик? Признавайтесь!

Ще не оговтались од несподіванки, то й на слово не могли спромогтися.

— Хто підбивав? Кажіть! Хто повів?

— Та хто ж іще? — тремтливим скривдженим голосом пробурмотів Осел.— Він! — І показав пальцем на Романа.

А в того, хто не був ні призвідцею і не підбивав нікого, лиш вії здригнулись, губи побіліли. Решта дітей і отямитись не встигли, як сторож ухопив Романа за комір і підняв угору. Стара сорочина затріщала. Сторож опустив хлопця на землю і замахнувся батогом. Проте не вдарив — щось його зупинило в останню хвилю.

— Ти чий? — запитав.

Роман мовчав, і всі чекали, що далі буде.

— Чий, признавайся!

— Нічий,— одказав Роман, дивлячись спідлоба.

— Та це ж зайда! — докинув Осел, і в голосі його затремтіли якісь дивні, радісні нотки.

— Зайда? — наче аж задумався сторож. І перевів погляд на Осла.— Зайда? А чого ж він із вами?

— Відпасає за тітку Фаню,— охоче пояснив Осел.— Він підбивав!

І тут сторожів батіг обвився навколо Ослових ніг. Той аж присів — чи то з несподіванки, чи то від болю. А сторож, висвистуючи батогом, кричав, щоб розбігались, щоб ніколи більш у горох не вскакували, бо не пожаліє. Романа так і не зачепив...

Скоро діти лишились одні. Поволі зійшлись докупи. Роман як сидів на землі, то й не звівся. Лише Осел, забігши далеко, довго не наважувався підійти до гурту. Він схлипував і тер забиті місця. З нього сміялися. Осел деякий час не звертав уваги на хлоп'ячі глузи, та коли біль пригас, його почала діймати чужа зловтіха. Надміру звузивши оченята й побілівши з лиця, він, накульгуючи, став підходити. Погляд його нишпорив по дитячих обличчях і, зрештою, зупинився на Романові.

— А ти чого смієшся? — запитав Осел, хоч Роман і не думав сміятись, а сидів тихо й пригноблено.

Тепер усі з цікавістю дивились на них обох, що ж далі буде.

— Ти чого? Ти чого? — скрикував раз у раз Осел, злішаючи щомиті.— Це мені за тебе дісталося!

Для дітей брехня прозвучала аж надто несподівано, хтось кинув:

— Ти ж сам на нього звертав!

Проте Осел уже кинувся на Романа, навалився усім своїм повним тілом. Роман спритно вивернувся, умостився Ослові на груди й притиснув йому руки до землі. Осел, мабуть, не сподівався на таке, бо розгублено заблимав очицями, не знаючи, проситись йому чи погрожувати.

— Відпусти,— видихнув.

Звівшись на ноги, похмуро дивився на Романа. А що пастухи сміялись, то не витримав і кинувся. І знову. Роман повалив його на землю. І ще раз довелося проситись.

— Дай йому добре! — радили хлопці, які вже були на Романовім боці. — Провчи, хай порозумнішає! Чого дивишся на нього?

Роман, спідлоба дивлячись, поволеньки встав.

— Не хочу я його бити,— спроквола проказав.

— О, та ти його боїшся! — взялися глузувати.— Побороти поборов, а вдарити боїшся! Як не наб'єш, то тобі ж гірше буде!..

Ще не встиг Роман додому дійти, а тітка Фаня вже знала про те, що сталось у полі. Здибала череду на околиці села, ухопила Осла за чучерепки та й давай ним трусити. Щоб знав, як знущатися з сиріт! І щойно Роман сів вечеряти, як прибігла Ослова мати:

— То ви мою дитину зі світу хочете зжити? Ти, Фанько, злигалася хтозна з ким і кривдити, бити? Хто він такий? — кричала, показуючи на сторопілого Романа.— Сьогодні привіявся, а завтра повіється! Сама ж казала, що злодій, що збитошник.

— І не злодій! — і собі кричала тітка Фаня, котра нікому не звикла давати спуску.— І має свій розум, а не позичений! Візьму собі, моєю дитиною буде, а ти, жінко, накажи своєму лобурові, щоб і близько не підходив до нього.

— Як же це ти його собі візьмеш? — здивувалася та.— Він же не твій! Чужий зовсім.

— А всиновлю! Як має скитатися по світах, то нехай у мене живе.

— О, тобі руки дармові потрібні... Ти ще спитай у нього, чи захоче лишатися.

— Захоче!.. Правда ж? — оглянулась на Романа.

А той не в силі був і головою кивнути.

— Хитра виськалась! — репетувала молодиця, йдучи з обійстя.— Може б, хто й інший хотів собі дармового робітника тримати...

— Ох і люди! — прискала злими іскрами тітка Фаня, коли зосталися самі.— Скільки ти ходив по селу, то ніхто й зглянутися над тобою не хотів, усі зайдою обзивали. А як до себе прийняти хочу, всиновити, то зразу плескати починають. Отакий у нас народ! Та я не зважатиму. Не я була б, якби зважати почала. Ти, Романе, живи в мене. Живи, тримайся хати. Я ще не стара, а й не молода — удвох не пропадемо. Га, Романе?..

— Та не пропадемо, але ж...

— Що іще?

— Не ваш я, тітко.

— А чий же?

— Хіба я знаю.

— Бач, не знаєш, а кажеш, що не мій. Тепер уже знай і всім кажи, що мій. Добре?

— Добре, я казатиму.

Фаня й зодягла Романа. Щось у неї від чоловіка лишилось, то вона йому покроїла, перешила — ось вам хоч і заширокі штани, але ж можна зодягнути на голе тіло, від чужого ока прикрити. І так само піджачину йому справила, що двоє хлопців у неї влізти можуть, а Роман сам вдягнув — нічого, задоволений.

— Ви бачте,— любив тепер говорити Семен Вухлик,— зовсім як людина, хоч би чим-небудь одрізнявся од нас...

Йому відказували:

— Від вас і захочеш одрізнитись, та хіба приловчишся!

Тут і сталась оказія, що всіх на Фаниному кутку збурила.

Одного ранку йшла вулицею Ослова мати і всім розказувала, що була ото в неї іще нова блузка, яку вона в празники лише й зодягала, а це випрала її вчора, повісила сушитись — і нема, вкрав хтось. То вона, мовляв, знає, в кого шукати,— й прямісінько йшла до Фаниної хати.

Хазяйка з Романом саме дома були — у хліві щось порали. Ослова мати як розкрила свою вершу (за блузку все, яка-то вона празникова в неї, незношена), а сама так і зирить на Романа, ніби з'їсти його хоче. А потім і прямо каже:

— То чи не забрав її часом твій приймак, га, тітко Фаїно?

— Який приймак? — не второпала тітка.

— А твій, який іще,— і на хлопця показує.

Сполотнів Роман, стоїть ні в сих ні в тих. Глянула

на нього тітка Фаня, що він наче з хреста знятий, лиця на ньому немає,— і до Ослової матері:

— Мої діти не крадуть.

— Хіба я кажу, що вкрав? Бачить, що висить, от і простягнув руку.

А тітка Фаня їй знов:

— Мої діти не крадуть!

— Де ж це в тебе діти взялись? — Ослова мати їй.— Може, твої і не крали б, але що можна чекати від оцього зайди?

Тоді тітка Фаня взяла дрючок у руки і не замахнулась, ні, не вдарила, а просто дрючок той потримала перед собою. І Ослова мати не стала більше сперечатись, а, лаючися та сердито оглядаючись, подалася з обійстя.

З ранку до вечора боявся навинутись Роман до тітчиної хати, все товкся надворі. Тітка ж свою роботу порала, не обзивалася до нього. То він таки не витерпів увечері, сказав їй, гостро дивлячись зчервонілими за день очима:

— Не брав я...

Тітка Фаня хотіла, либонь, насваритись на нього, бо вже й губи в неї сіпнулися, та осміхнулась несподівано:

— Та чи я тебе не знаю? Та чи я тобі казала, що ти злодій?

А він їй дивиться твердо в очі й знову повторює:

— Не брав...

І відчувається, що ось-ось заплаче.

— Знаю, не з тих ти, які беруть,— Фаня йому.— Бо я не з тих, то й ти так само. Одне в нас коріння, правда?

Він хотів сказати, що правда, та тільки голову опустив.

А хіба наступного дня не почали говорити на кутку, що Ослова мати знайшла свою блузку,— вітер її здув у бур'яни, там вона й лежала непомічена. Й казали, що коли людина чесна, то її ніякі наклепи не в силі знеславити. Здавалось, Романові радіти треба, що все так обернулося, але знайдена блузка чомусь не дуже його обрадувала. Чи не тому, що запідозрили не когось іншого, а саме його?

На осінь тітка Фаня відвела Романа до школи, щоб записали його до науки. Роман уже почувався вільно, не позирав на всіх вовчкувато. Прямо подивився і на вчителя, що сидів за столом, обіклавшись з усіх боків

паперами. Той учитель записував до школи. Поцікавився, як звати, а потім:

— Прізвище твоє?

Знітився Роман — не пам'ятає. Тут його тітка Фаня й виручила:

— Пишіть моє.

Учитель записав у грубому зошиті.

— А по батькові як? — питає.

Роман знову не знає, що казати,— позабував усе, стільки по світах скитаючись. То тітка Фаня знову:

— Мене Максимівною звуть, то і його так само запишіть!

І що ж — записав учитель Максимовичем, бо він теж добре знав про Романове життя, що зайда він, що до села прибився.

З того часу всі стали називати його Фаниним. Фанин хлопець — та й годі. Наче ніколи зайдою і не був, а так — свій, сільський.